

LEVENDEL JÚLIA

Mintha mindegy volna

JÓZSEF ATTILÁRÓL

A nyolcvanesztendős Tolsztoj lelkiismeretesen rögzíti naplójában életrendjét, hogy reggel felkel, kiviszi az éjjeliedényt, sétára indul... „Séta közben a postát várom — írja —, amelyre nincs szükségem, csak régi megszokásból. Gyakran találós kérdést adok fel magamnak: hány lépés lesz valamilyen helyiség, számolom, s minden egyes lélegzetvételemet lépésekre osztom: egy, h, h, h; kettő, h, h, h... Régi megszokásból olykor kedvem támad feltenni olyasmit, hogy ha annyi lépés lesz, mint ahogy feltételezem, akkor... minden jóra fordul. De nyomban megkérdem magamtól: mi lesz jó? hiszen tudom, így is minden nagyon jó, mit kívánhatnék? Aztán, ha találkozom valakivel, eszembe jut — bár gyakran elfelejtem —, hogy ő és én egyek vagyunk. Különösen nehéz beszélgetés közben emlékezni erre. Azután ugat a Belka kutya, zavar a gondolkodásban, mérges vagyok rá, és szemrehányást teszek magamnak ezért. Azért teszek magamnak szemrehányást, mert haragszom a botra, amelyre támaszkodva sántikálok. Igaz is: elfelejtettem elmondani, hogy mosakodás, öltözködés közben a falusi szegény népre gondolok, és fáj, hogy elegáns a ruhám, de hát megszoktam a rendes öltözködést. Sétáról visszatérve, nekilátok a leveleknek. A kunyerálások idegesítenek. Gondolok ugyan rá, hogy ezek fivéreim, nővéreim, de mindig későn jut eszembe. A dicséret terhes. Csak az egyetértés tolmácsolása szerez örömet. A *Rusz* című újságot olvasom. Megrettenek a kivégzésektől, és szégyen-nyalázat, szemem a T. és az L. N. nevet keresi, amikor pedig rábukkanok: inkább kellemetlen.”

Sokszor látom őt viaskodása közben: a világhírű író-proféta, aki íróságában, profétaságában is kételkedik, szeretne nagyon egyszerűen beszámolni gyarlóságairól — legfeljebb ironikusra sikerül —, kíméletlenül végrehajtani az élve boncolást — de rejtőzködőbb, mint valaha —; szóval, látom ebben az 1908-as évben, s kerek évfordulója lévén sokat ír róla a sajtó; látom és hallom, amint fogadást köt magával, és a lélegzetével számolja a távolságokat. Értem a szégyenkezését, hogy a saját nevét keresi, hírt, elismerést, népszerűséget — akarata ellenére, hiszen tudatosan-elszántan csakis a „belső munká”-val törődik, ezért is írja csodálkozva: „mi lesz jó? hiszen tudom, így is minden nagyon jó.” S persze azt is tudja, mi minden nem jó, sőt, elviselhetetlen, szörnyű; párhuzamosan „titkos naplót” vezet, amelyben megvallja, hogy kínzóan nehéz a lelke, s hogy Jasznaja Poljanában „az élet teljesen mérgezett”. Érti, öregem egyre türelmetlenebbül érzékeli a vágyat, hogy változtasson a maga életkörülményein és a világ állapotán. Miért akkor ez a „minden nagyon jó” odavetése? Csalás? Álnaivitás? Kitérés? Megadás? Mi ez?

A kérdések közben is érzem azért: a nyolcvanéves Tolsztojtól ez valahogy várható, szinte jól áll neki. Nem elteltség, nem elégedettség, még csak nem is bölcs beletörődés az adottba. Mi hát?

A fiatalkori művekre, feljegyzésekre gondolok: a gesztus ott éppígy fellelhető. Együtt van a változtatás sürgetése, a tökéletesedési hajsza és a szemlélődő-tűnődő gyönyörűség

meg a hála. Úgy tűnik hát, nem az évek, évtizedek prése alatt fejlesztette magában a *fogékonyságot* — hetykén azt mondhatnám: ilyen volt, így létezett a világban, így érzett, gondolkodott.

„Fogékonyság”-ot irtam, s valóban alkati, persze formálható, fejleszthető készségnek gondolom. *Érzékenységek a létezéssel való kapcsolatban*, mondhatni: a kommunikálásban. Fogékonyság, amely látszólag bölcsességgént jelenik meg, holott nem egészen az. Bölcsességnek nevezhetjük a pátriárka megjegyzését, és mosolyogva bölcsességet emlegethetünk egy gyerek „nagyos” kiszólását hallva, de bizarr egy ifjú bölcsességéről beszélni, márpedig ez a fogékonyság-érzékenység nem életkorhoz kötött. A József Attila-i életművet is keresztül-kasul átszövi. Huszonegy éves a *Hangya* írásakor.

*A bábok között elaludt a hangya.
Szél, a bábokat most el ne fúdd!
Különben jó az is.*

József Attila ekkor Bécsben kószál, elhagyatottan, kisémmizetten — de mégis Bécsben van! Ki mindenkivel találkozik, mi minden megtörténik vele! Állítólag „a Rathaus park fái alatt” „ül a padon, társtalanul”, egy „hangya-egyed” ő is — más vélemény szerint éppenhogy nem társtalanul, a többes számú ige is jelzi ezt („jobb, ha már indulunk haza”), s a vers rejtett szerelmi vallomás: a hangyához hajló gyöngédség, a szelet szólító bensőségeség, az egész világ-szerelme voltaképpen egy embert udvarol körül. Lehet. Nekem a rendkívüli, mindeketek átfogó *empátia* és a *látszólagos rezignátság* egyidejűsége, az egész versben megőrzött, fenntartott — s ebből az egyidejűségből fakadó — feszültség a legizgalmasabb. A hangyabábok sorsáért *teljes* odaadással fohászkozik, s mégis mintha nyomban megvonná a vállát: „Különben jó az is.” Majd újra a féltő-gyönyörködő szeretet (nem-emberről ugyancsak ritkán írtak így a világirodalomban):

*Kis, fáradt fejét csillámokra hajtja
és alszik véle csöpp árnyéka is.*

De megint hagyja, és a tárgyilagosság meg a táncolás, de majdnem közönyösnek tetsző játékoság kettősével zárja le a jelenetet, amely mintegy életképpé zsugorodik, éppen a lezárás megformáló-eltoló mozdulatától. A későbbi versekben, az *Elégiától* az *Ódáig* és a *Kirakjék a fáttól* a *Könnýű, fehér ruhában* „egyremegy”-éig mindenütt, mindvégig őrzi a formai fegyelmet, a „verscsinálás” szükségszerű távolságtartása megvan, de a szorongó tudat áradóbban, kétségbeesettebben tör át.

Az érzelmek, indulatok átlag fölötti ereje, mondhatni: kirobbanása „okozza” a mű létrejöttét, de a mű alakításának folyamatában — éppen ellenkezőleg — tárgyilagosság, rálátás, a formáláshoz nélkülözhetetlen hűtés kell. Ez a művészetteremtési paradoxon, mint minden paradoxon, gyötörte József Attilát, önnön hitelességére, a vers hitelességére kérdezett — de a *Hangyában* többről, általánosabbról van szó, noha úgy látom, ez a művész számára ismerős lelkiállapot, készség itt a főszereplő.

Hogyan is van hát? Ha ilyen mértékben azonosul az alvó hangyával, az elsöpörhető bábokkal, ha úgy hajol a csöpp árnyék fölé, mint szülő a gyereke, szerelmes a párja fölé — ezzel a szeretettel hogyan fér meg a „Különben jó az is” lemondása? Fáradtság volna? A szeretetet, ezt a nagyon intenzív lelki munkát, szünet nélküli figyelmet, törődést, ápolási akaratot megtörő csüggedés? A szomorúság nyilvánvaló. A rövid, furcsa sor elharapottságából lehetetlen is nem érezni. Mégsem fáradtság, hanem *ontológiai tudás*, a lelkesültséget nem megtörő, de megpörgető ismeret kifejezése: hogy bár szakadatlanul küzd a világ minden parányáért — hisz a szeretet maga küzdelem —, tudja, mily esendő, csekélyke az emberi léptékkal hatalmasnak tűnő buzgalom is. Tudja a saját parányi voltát. Ez a látszólagos hangya mozdulat, látszólagos fintor és vállvonás talán — most így érzem — *biccentés a terem-*

tés előtt. A nagy lélegzetű, jellegzetes József Attila-kompozíciókban, majd az *Elégiában* és az *Eszméletben*, a *Téli éjszakában* és az *Ős patkányban*, az *Alkalmi versben*, a *Faluban* és a *Kései siratóban*, ahol a verskezdet, a világföltérképezés visszatérő kiindulópontja a szubjektum megfelelő pozíciójának kiválasztása (sokszor önmagát láttatja a költő az eszméléshez alkalmas környezetben) — a versbefejezés — váltakozva a könyörgéssel —: szomorú tudomásulvétel — igen, biccentés a teremtés előtt:

Óh lélek! Ez a hazám.

Vagy:

én könyöklök és hallgatok.

Vagy:

*Világosodik lassacskán az elmém,
a legenda oda.*

*Ha küzd, hát abba, ha pedig kibékül,
ebbe fog belehalni.*

Vagy:

*Dombocskán, mint szívükön a bú,
ülök. Virrasztok.*

Vagy:

*S mi várjuk, hogy mikor lesz
látható reszketésű
bennünk az első csillag.*

A *Hangyánál* éppen tíz esztendővel későbbi *A Dunánál* első részében az eső elkezdi cseperészni, aztán „mintha mindegy volna”, el is áll. Ez a rész, a négy strófa egyetlen mitikus képbe sűríti a mindenség és az ember, a történelem és az ember viszonyát. Először is az ember részese a történéseknek, benne van a tájban, ugyanakkor megfigyelő is. Ott ül a rakodópart alsó kövén, nézi az elfolyó Dunát, amely a tér jelképe is, és nézi a megeredő esőt, a múltként, időként hulló vizet. Az egyik vízszintesen, a másik függőlegesen — és a síkok metszésében, az origóban van az ember helye: szemlél és értelmez, *együtt él a térbeli és az időbeli környezettel.* A mitikus tömörséget fokozza a férfi-nő párosság, hiszen az az ember, aki „reszel, kalapál, vályogot vet, ás”, csakis férfi lehet — *mellette* rajzolódik ki a nő, méghozzá az anya alakja:

*S mint édesanyám, ringatott, mesélt
s mosta a város minden szennyesét.*

Az első részben még egyszer látható a *termékeny* anya, a játszadozó kisgyerekekkel, s így a Duna, a földrajzi-történelmi térség mozgásába épül az élet folyása-folytatása — de nyomban ott a halál, a pusztulás a dülöngő temetőkkel. Ebben a tiszta vonalakkal rajzolt és összefogott, elrendezett, ám rendkívül árnyalatos világban, ahogy az eső cseperészik és eláll, esetleges is. Emberi nézőpontból itt sűrűsödik minden, a múltként hulló eső létmeghatározó, a jelen és a jövő alakítója, de éppen az ember tudja azt is, hogy az egész *törvényszerű* működésében mennyi az esetlegesség: *mintha mindegy volna.* Egyszerre mondja hát József Attila, hogy az ember makacsul törekszik a világ összetartására és átlátására, s ezzel mintegy a mindenség középpontjában érezheti magát — de tudja önnön korlátozottságát. Az eső is független tőle. Az ember tudja ezt, érti — *és mégis* nézi a határt. Ezzel párhuzamosan — szinte tükörjátékként — a nem emberiről így szól József Attila: az eső ugyan az emberen kívüli-felüli, de emberhez hajlóan emberies, az erkölcs, a tudat körében mozog, például úgy áll el, *mintha mindegy volna.*

Az eső *mindegyében* persze éppúgy nem tétovaság, nem bizonytalanság munkál, ahogy a hangyát figyelő emberben sem. Nagyon is *erős* érzet ez, az *eszmélet* talán legteljesebb pillanata, a *viszonylatok* felfedezése. Innen a bölcsesség benyomása, s ebből fakad az egyidejű szomorúság és felülemelkedés, vagy József Attila szavaival: *Derű, de bú a foglalatja*.

A tétovaság, az önnön helyét, feladatát nem találó ember és dolog mindig szájalommal ábrázolt, a faldarab, amelyik „azon tűnődik, hulljon-e”, a mocorgó papír, amelyik „indulni erőtlén”, a „motyogó munkás” és „a többi nyomorult, / kikbe e nagy kor beleszorult / s arcukon eltorzul minden vonás” — nem, a rendetlen társadalomban vergődők, akik ezért soha semmiféle kozmikus rend megsejtői sem lehetnek, megfosztottak legszűkebb és legtagább kapcsolataikban is az értés, a rádöbbenés örömétől vagy katartikus fájdalomtól; az ilyesféle kiszolgáltatottak egészen másként, más ikonográfia szerint tűnnek fel a József Attila-i költészetben. Nem képesek például higgadtan szembesülni a pusztulás tényével, ahogyan az *Óda*, az *Eszmélet* vagy a *Téli éjszaka* lírai hőse.

*Itt ülök csillámló sziklafalon.
Az ifjú nyár
könnyű szellője, mint egy kedves
vacsora melege, száll.
Szoktatom szívemet a csendhez.
Nem oly nehéz —*

Az ember, aki vendéglét-tudattal jár a földön, s próbálja tudomásul venni, hogy az életet a halálra ráadásul kapta, hogy a létből, az életből haza kell majd ballagnia, aki már itt szoktatja szívét a csendhez, egyszerre bólint az ideiglenességre (olykor egyszerre látja ezt tragikusnak és nevetségesnek) és a kitüntetető feladatra. Ebben az ideiglenes létben csakis az ő szellemi ereje képes *kapcsolatba hívni* a szelet és az esőt, a hangyát és a fűszálat. Évtizedekkel ezelőtt is azt éreztem, hogy József Attilánál, amikor a jázminok tapsikolnak és a fűszál fél, a súrolókefe tűnődik és a telkek álmodoznak, nem a költészetben gyakori, szokásos antropomorfizálásról van szó. A dolgok, a lények, a fogalmak nem egyszerűen emberiesen viselkednek — ennél lényegesebb, hogy az ember ereje, koncentrációképessége, ha úgy tetszik, a szuggesztivitása „mozdítja meg” valamennyit, s amit tesznek, gondolnak, éreznek, azt a kapcsolat, az *áramló működés varázsában* teszik, gondolják, érzik. Az eszmélés, ez az intellektuális szenvedély voltaképpen világszerelem-készség: eszmélkedve az ember szóra bírja akár „a szív legmélyebb üregeiben / cseleit szövő, fondor magányt / s a mindenséget” is. Tehát az ember — és úgy tűnik, egyedül az ember — lehetősége a *szóra bírás* (talán, mert ő is teremtménynek és kiválasztott megszólítottnak tudja magát), s ezzel megemeli, egészen más minőségűvé formálhatja — egyébként áttörhetetlenül ideiglenes, s így nyomasztóan, kisserűen korlátozott — életét.

A mitológiai történetekben — például az Orpheusz- vagy a Sziszüphosz-mesében — meg-megjelenik az áttörés csillapíthatatlan vágya, s persze a törvény szigorú koppintása is: nem lehet. És újból ott vagyunk a kiindulópontnál: az ember megérti, hogy nem lehet, de elragadja a kísértés. Talán nem is gondol ilyenkor praktikus lehetőségre, Sziszüphosz talán nem azért indul újból és újból felfelé a sziklával, mert reméli, hogy nem gurul vissza, Orpheusz nem azért játszik az alvilágban, mert szabadulást remél Eurüdikével, hanem azért, mert *ilyen*. Ilyen az ember. Ez a céltalanságnak látszó, komikus erőlködés a legnagyobb lehetőség. Hogy azt mondja:

*Szeretlek, mint élni szeretnek
halandók, amíg meg nem halnak.*

Meg azt, hogy:

*... a mindenség ráadás csak,
az élet mint az áradás csap
a halál partszegélyein
túl...*

Ahhoz, hogy az ember *egyszerre* biccentsen a teremtésre és lázadjon-törekedjen, hogy tudomásul vegye a törvényeket, s *ugyanakkor* felfedezze, hogy „a törvény szövedéke / mindig fölfeslik valahol”, hogy szoktassa szívét a csendhez, *miközben* szerelmesen csügg az evilági léten — nos, ehhez valóban „kemény lélek” és „lány képzelet” kell, persze megint csak egyszerre.

A *kristályos rend* (vagy az átláthatóság, a törvényszerűség *vágya*) és az esetlegesség, az étellel, a *szervességgel együttjáró kiszámíthatatlanság*, a működést kísérő változatosság, volta-képpen a mindig nyugtalan elevenség is együtt érzékelhető a József Attila-i világban. S nem úgy, hogy az embernek különféle hangulata, lelkiállapota, s így különféle véleménye, érzete van — nem. A rend és szabadság, törvényszerűség és véletlen, hit és hitetlenség, a nagy kettősök paradox mivoltukban, a költő mindenre kiterjedő ambivalenciájával jelennek meg. A *Téli éjszaka* elején, a kiürülő, de még evilági-földi táj ábrázolásában is ott ez a feszültség: a kontúros vonalakkal idézett környezetben, a „szép embertelenség”-gel pontosan jellemzett vidéken mégiscsak *remeg* „egy kevés könnyű hamu”, s a bokor oldalán is csüng „egy kis darab / vékony ezüstrongy” — igaz: *keményen* csüng. És a kozmikus tájhoz hasonlulni igyekvő földi tájban minden emberi: a vén hegyek bütykösek, s „mint elnehezült kezek” tartogatják — méghozzá „meg-megrebbenve” — „a párolgó tanyát, / völgy kerek csöndjét, pihegő mohát” —, hogy aztán az embertelen, vagyis ember nélküli kozmikus terepen is emberi mozgásokra leljünk: a sötétség némasága holdat *lakatol*, az ág *tört emel*, „a pusztaság fekete sóhaja *lebben*”, és így tovább. De az emberi cselekvést kifejező igéknél számomra beszéde-sebb a *hallható* mozgások, történések kottázása, ahogy azok a bütykös kezek meg-megrebbennek, ahogy a táj *lélegzik*, *piheg*. Ahogy a harang kondul, szaporáz és megáll, a molekulák összekocognak, a varjúcsapat „ing-leng a ködben”, a fekete sóhaj *lebben* — mint majd az *Elégiában* a lélek leng, nem suhan.

A keménység és a lágyság, a törvényszerűség és az esetlegesség egyidejűségére (a nagyon is eltérő mozgások összehozásával) példa a *Reménytelenül* egyik szakasza:

*Bennem a múlt hull, mint a kő
az ürön által hangtalan.
Elleng a néma, kék idő.
Kard éle csillan: a hajam — —*

A múlt egyszer, mint a kő *hullik*, kérlelhetetlenül zuhan, függőlegesen, s ugyanakkor a néma, kék idő *elleng*, vízszintesen inkább. De *a teret betöltő idő* minden dimenzióban az eszmélő emberhez kötött: a múlt benne hullik, a néma, kék idő az ő egyéni ideje, s a pusztulás őrajta jelenik meg, vele történik: „Kard éle csillan: a hajam”.

A paradoxonnal együtt élő, viaskodó ember semmi másban nem találhat támasztékot, erőforrást, csak a másik emberben. Ahol József Attila számot vet az életével, legfeljebb a rezignáltságot színleli, a hanyag vállrándítást próbálja — mintha mindegy volna —, ahogy az 1928-as *József Attila* című versben, ebben a sírfelirat-költeményben vagy a *Kész a lettárban*. Igyekszik *meglett embernek* látszani, „akinek / szívében nincs se anyja, apja”, „ki nem istene és nem papja / se magának, sem senkinek”. Igyekszik. Azért mondja magáról, hogy „országos volt a pusztulásban, / no de hát ne búsuljatok” vagy hogy „Éltem — és ebbe más is belehalt már”. Az igyekezeten-szellemisségen azonban átüt a nyers fájdalom, a gyerek kasparkodási vágya. Éppen a megkísérelt, és halálosan komolyan vett „felnőtti” viselkedés kudarca teszi szívszorítóvá ezeket a verseket. Van, ahol az önfegyelmezés ennyire sem sikerül; az összetartási erő, a konstruktivitási képesség nagy művet teremt, amely egyúttal az életkudarccal testes bevállása. Számomra talán a *Nagyon fáj* háromsoros szakaszaiban érzékelhető legközvetlenebbül a kiszolgáltatottság, a fuldoklás. A meg-meghosszabbodó sorok hullámcsapásként mozognak, s a vers zenéje a kapkodó, el-elmerülő ember zihálását, tehetetlen dobálódását is megjeleníti:

*de az hol áll,
hogy nézze, mint dobál halál
s még egyedül kelljen szenvednem?*

— — — — —
*Hallja, míg él.
Azt tagadta meg, amit ér.
Elvonta puszta kénye végét*

*kívül-belől
menekülő élő elől
a legutolsó menedéket.*

A „Magamban bíztam eleitől fogva”-féle önérzetesség, dacos tartás roppant sérülékeny, a mérhetetlen munkával összerakott magabiztosság illékony — a szerelmes versek követeléseiben-könyörgéseiben (az egész életmű folyamán) nem nehéz meghallani a létezés-fohászt: támaszt, kapaszkodót keres, mint minden normális ember, a halál felé sodródásban — kétségbeesetten és makacsul próbálja a másik megragadását:

*Tedd, hogy ne legyek ily kérlelhetetlen;
hogyan tudjak élni, halni egymagam!*

Vagy:

*Tudnál-e engem új világra hozni,
iparkodván szerelmes türelemmel,
hogyan legyen erőm ismét adakozni
s eltölteni a gonoszt félelemmel?*

Hogy a szerelem mekkora és miféle védelmet adhat az egyedül idegennek és félelmetesnek érzékelt világban, azt örök sóvárgásában — meglehet — irreálissá növeli, már-már a mindenséget ellensúlyozó erőnek képzelet. De hiszen „irreális” élmények elviseléséhez, egyáltalán: éléséhez szükséges a szerelmes társ, akivel bejárható a lét és nemlét vidéke akár, mint a *Flórának* című versben, ahol a képzelt halál után *látottak* (mennyi feltételezés után kitaruló kép!) annyira hasonlítanak a létező világra, s a Tatár vontatóról egykor megfigyelt tájra is:

*...Kiülnék
a fehérhabú zöld egek,
fecsegő csillagfellegek*

*mellé a nyugalom partjára,
a nem üres űr egy martjára,
szemlélni a világokat,
mint bokron a virágokat.*

És ebből a létezésen túli szépségből átkötés nélkül vált a kamaszkori élményre. A valamikor érzékelt dunai kép a maga színességével, gazdagságával és légiességével együttbarangolásra hív, az együttlátástól lesz igazán létező, *híhető*, csodálnivaló:

*bámultam a Dunát, megáradt,
libegtetett leveles ágat,
úgy kanyarított sok fodort,
deszkát harapdált és sodort*

*olyan sok szép villogó dinnyét
a sárga ár, hogy el se hinném
és én se hinném el talán,
ha nem tenéked mondanám.*